

DE LA VIL·LA VISIGODA A LA VIL·LA CAROLÍNGIA A CATALUNYA (SEGLES VI-X). LES DADES ARQUEOLÒGIQUES

CRISTIAN FOLCH IGLESIAS¹

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat el 29 de juny de 2022.

RESUM

Aquest text vol ser una síntesi sobre l'evolució de les *villae* i altres assentaments rurals durant l'alta edat mitjana a Catalunya. A partir del registre material s'intentarà donar una visió general de les seves característiques morfològiques, socials i econòmiques.

PARAULES CLAU

Villae, assentaments rurals, arqueologia, alta edat mitjana.

1. folch72@hotmail.com. Grup de recerca consolidat: Ocupació, organització i defensa del territori medieval (2017SGR805). Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona, edifici B, Campus de la UAB, 08193 Bellaterra (Barcelona). Aquest text s'ha escrit en el marc del projecte quadriennal de recerca arqueològica Assentaments i fortificacions de transició al món medieval (segles v-xi), tres casos representatius (CLT0009/18/00020), Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Actualment, en el marc del projecte *Entre al-Àndalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular* (PID2020-114484GB-I00), Ministerio de Ciencia e Innovación.

From the visigothic villa to the carolingian villa in Catalonia (VI-X centuries). Archaeological data

ABSTRACT

This text aims to be a synthesis on the evolution of the *villae* and other rural settlements during the Early Middle Age in Catalonia. From the material register we will try to give an overview of its morphological, social and economic characteristics.

KEYWORDS

Villae, rural settlements, archaeology, Early Middle Age.

I. INTRODUCCIÓ

Fa unes quantes dècades que l'estudi de les *villae* compta amb una llarga trajectòria en la historiografia dedicada a l'edat mitjana, sobretot en l'àmbit documental. Actualment, aquests assentaments rurals i altres formen part d'un dels camps més rellevants de la recerca arqueològica sobre aquest període, atès que fins fa relativament poc temps imperava una gran desconeixença pel que fa a la caracterització morfològica, social i econòmica d'aquests establiments, una problemàtica que ha aconseguit progressos notables durant els darrers anys. A partir d'una metodologia d'excavació més adient, juntament amb el recurs de les datacions absolutes, per tal de precisar les cronologies, així com la realització d'estudis bioarqueològics ens permet actualment aprofundir en el seu coneixement.

II. LA TERMINOLOGIA DELS ASSENTAMENTS RURALS

En aquest apartat, tot i que el present treball se centra en l'estudi arqueològic de les *villae* i, per tant, en el registre material, intentarem exposar una visió general del significat d'aquest terme i d'altres relacionats que apareixen en les fonts documentals i epigràfiques disponibles per a l'època visigoda, islàmica i carolíngia i que fan referència a assentaments rurals, cosa que ens permetrà contrastar-ho amb les dades obtingudes en les intervencions arqueològiques.

Evidentment, i només amb una primera aproximació a la bibliografia que s'ha dedicat a aquest àmbit d'estudi, es pot veure la dificultat que existeix per intentar definir els termes que apareixen en la documentació i atribuir-los una representació física a partir del registre arqueològic, un fet que ja ha estat advertit anteriorment (Zadora-Rio, 2001). En aquest sentit, en efectuar una anàlisi crítica mitjançant la contrastació entre el registre arqueològic, alguns termes documentats i el registre toponímic, de gran qualitat a Catalunya i on s'ha conservat un considerable registre altmedieval, pensem que pot aportar noves dades per a l'estudi d'aquests assentaments rurals.

El punt de sortida d'aquest recorregut cal situar-lo en l'època romana, on els estudis més rellevants dedicats als conceptes més importants en l'àmbit rural, la *villa* i el *fundus*, plantegen unes definicions comunament acceptades per la historiografia (Leveau, 1983 i 2002; Carrié, 2012, p. 26-28; Castanyer i Tremoleda, 1999, p. 39; Fornell, 2001) que identifiquen el terme *villa* com un establiment rural romà d'una certa entitat, format per un espai de residència (*pars urbana*), més una zona productiva (*pars rustica*), i la denominació de *fundus* fa referència als predis agrícoles o termes.

Més endavant, quan ens endinsem en l'època visigoda, s'observa que el mot *villa* i el seu sinònim *locus* segueixen apareixent a les fonts, cosa que porta a definir aquests termes segons alguns autors com a llocs o termes de població i d'administració més bàsics (Martí, 2006; Canal *et al.*, 2006, p. 31; Folch, 2018) i com a propietats rurals públiques o privades (Martin, 2003, p. 39), formades, al seu torn, per estructures d'habitació que s'identifiquen en les fonts com edificis, a més de terres, vinyes, prats, etc., en les quals hi ha *coloni* i *servi* (Canellas, 1979, p. 126-127; Tomás i Martín, 2017).

Durant l'època islàmica, el mot *villa* també apareix documentat com *Billa* en el cas de la «... *Billa Nūba al-Babriyyin*...» (Manzano, 2006, p. 279-281) entre d'altres, tot i que l'Estat islàmic fa servir de forma majoritària en la seva documentació diversos mots com *qarya*, *munya*, *rahal*, *balat* i altres per referir-se als assentaments rurals, que tot i que han estat molt estudiats encara presenten problemes per identificar-los de forma clara amb una realitat física (Pérez, 2013). En relació amb això, un dels termes que hem pogut estudiar detalladament d'aquest període i que podria ser un sinònim de *villa* és *palatium* (*Balat*) (Ballestín; Pastor [eds.], 2013). A bastament documentat a Catalunya i al sud de França durant els segles IX-X, les fonts sempre es refereixen en aquest mot com un establiment rural del qual documentem diversos exemples relacionats amb el topònim *villa*, com

els casos de *villa* Palat (Palau-Sacosta) i *villa* Palacio (Sant Jaume de Llierca) entre d'altres, i altres exemples relacionats amb antropònims d'origen germànic, àrab o franc o adjectivats (Martí, 2013; Folch, 2013; Gibert, 2013).

Més endavant, sabem que la *villa* d'època carolíngia, dels segles IX i X, és un lloc de poblament i una circumscripció administrativa ben documentada als textos on hi ha altres llocs de poblament, com per exemple en el cas de la *villa* de Sant Esteve (la Vall d'en Bas) «... et in valle Basse villam quae dicitur Sancti Stephani cum valle Jonathes, cum villis et villaribus quae ibidem sunt...» (Abadal, 1926-1952, p. 368). Els seus límits possiblement, com proposen alguns autors, es van fixar per l'ús continuat de l'espai que va fer les comunitats rurals durant la època visigoda, tot i que és possible que molts d'aquests casos ja existissin abans com una demarcació de base de l'administració pública d'època romana. Com una circumscripció administrativa ben delimitada, les *villae* serveixen de base a la administració de justícia, que moltes vegades té lloc a la plaça davant de l'església o en el seu interior, i són petits districtes on aquests habitants satisfan els tributs o impostos a l'autoritat i viuen comunitats de camperols que conreen la terra i exploten recursos naturals (Salrach, 2006).

Generalment, es tracta d'uns conceptes que, tant si estudiem el nostre àmbit geogràfic com altres zones peninsulars o d'altres països d'Europa, també apareixen amb freqüència en la documentació de l'època carolíngia i comtal del sud de França (Martí, 2009), dels segles VIII-IX d'Astúries (Gutiérrez, 2008 i 2010) i del segle VIII d'Itàlia (Delogu, 1994, p. 15). Tots aquests estudis citen molts termes que fan referència a institucions jurídiques i situacions socials i econòmiques similars a les que podem trobar en l'època visigoda; les *villae-loci* apareixen com a assentaments i termes rurals que en molts casos es mantindran fins al segle X.

Per concloure aquesta part, cal referir-se, encara que sigui breument, a altres conceptes, sovint molt relacionats amb els termes *villa-locus*, com són *villula*, *casa*, *colonica*, *domus* i *villare*, que també apareixen molt sovint a les fonts quan fan referència a assentaments rurals. Els tenim documentats ja en època visigoda, en els segles VI-VIII, descrits com a centres agraris d'explotació i com uns «hàbitats camperols» (Martínez, 2006; Folch, 2018). En aquest sentit, sembla, segons es desprèn de les fonts, que a partir dels segles VI-VII termes com *villula* i altres es podrien identificar amb petits nuclis de població (Isla, 2001).

En relació amb això, sembla que un altre dels aspectes més importants en l'organització de l'espai rural seran les tinences, un fenomen que podria tenir

el seu origen en el baix imperi (potser en el colonat) (Durliat, 1990, p. 84-95) i que es desenvoluparia durant l'època visigoda (Salrach, 1997, p. 71-74). En aquest punt nosaltres interpretem que dins del terme rural d'una *villa-locus* existeixen altres assentaments dedicats a la producció (*villula, casa, domus, colonica* i *villare*) que viuen dins d'una estructura territorial i fiscal que s'anomena *villal locus* i que reflectiran l'expansió del poblament altmedieval. Aquest arribarà pràcticament a totes parts, sobretot a les capçaleres i vessants de les valls i zones abans considerades marginals, un fenomen detectat pels estudis paleoambientals (Palet, 1997; Burjachs, 2003; Riera, 2005; López *et al.*, 2008), més enllà dels paràmetres d'ocupació del territori en època romana centrats, majoritàriament, en les zones planeres i fèrtils situades a tocar dels grans cursos fluvials (Villanueva, 2001). En conseqüència, aquests nous assentaments seran els grans protagonistes del que s'ha citat genèricament per la historiografia com a colonització medieval, un fet que sovint s'ha situat en els segles IX-X (Salrach, 1990) i s'ha vinculat a la hipòtesi de la repoblació iniciada durant l'època carolíngia, però que avuiensem que cal avançar fins als segles VI-VII.

III. L'ARQUEOLOGIA DE LES *VILLAE* D'ÈPOCA VISIGODA I ISLÀMICA

En relació amb les dades estrictament arqueològiques, també està força clar què és una *villa* durant l'època romana: una explotació complexa de caràcter rural amb dues parts ben diferenciades, la part rústica, dedicada al treball productiu, i la part residencial destinada a la zona d'habitatge de caràcter luxós dels propietaris de la *villa* (Nolla, 2008). En aquest poblament rural, també cal esmentar que no tot són *villae* dins del món rural d'època romana, on s'han documentat arqueològicament altres establiments rurals dedicats a la producció agropecuària i de tipus artesanal d'aquest mateix moment a Catalunya amb unes característiques força diferents (Burch; Castanyer i Tremoleda, 2015).

Entre els segles V-VI aquest tipus de *villae* desapareixen del registre arqueològic a Catalunya (Canal *et al.*, 2007; Roig, 2011) i apareixen uns nous tipus d'assentaments que poc tenen a veure amb aquests precedents d'època romana. Durant l'època visigoda les coses comencen a canviar i a partir d'aquest moment ja no és tan fàcil reconèixer si les explotacions pertanyen a la categoria *villal locus*, o a altres mots com *villula, casa, domus, colonica*, etc., que ja hem vist que apareixen repetidament a les fonts d'aquest moment.

Des de la vessant arqueològica, en els darrers anys la historiografia europea i espanyola (Quirós [ed.], 2009) i, evidentment, la catalana (Canal *et al.*, 2006; Roig, 2009; Folch; Gibert i Martí, 2009, 2010, 2015 i 2019; Castanyer; Tremoleda i Dehesa, 2013; Burch *et al.*, 2015; Gibert, 2018; Folch, 2018) ha estat força prolífica en la publicació d'estudis sobre aquests jaciments que han permès començar a entendre quines són les seves característiques.

Actualment sabem que una *villa* d'època visigoda i durant els primers temps de la conquesta islàmica és un assentament rural dedicat a la producció agropecuària, format per estructures d'habitatge, estructures dedicades a la producció, d'emmagatzematge i una necròpolis. Tenim diversos casos excavats en extensió que presenten registres de molta qualitat, que permeten caracteritzar bé aquests assentaments i que anirem citant en el text. Per exemple, el casos més interessants serien Can Gambús (Sant Quirze del Vallès), els Maiols (Cerdanyola), la Solana (Cubelles), Can Cabassa (Sant Cugat del Vallès), la Plaça Vella (Castellar del Vallès), Vilauba (Camós), Vilaclara (Castellfollit del Boix), Aiguacuit (Terrassa), Vilardida (Vila-rodona), Can Roqueta (Sabadell), Monistrol (Gaià) i Sant Amanç (Rajadell).

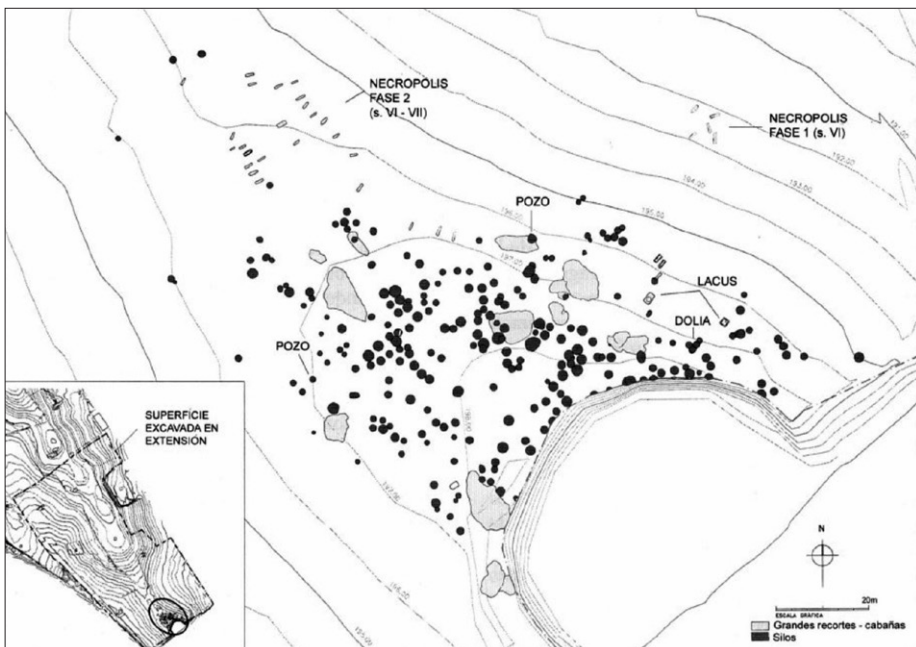

Figura 1. Planta del jaciment de Can Gambús (Sabadell) (segles VI-VIII) (Roig, 2009).

Figura 2. Planta del jaciment de Vilauba (Camós) (segles VI-VII) (Castanyer; Tremoleda i Devesa, 2018).

Figura 3. Planta del jaciment de Vilaclara (Castellfollit del Boix) (segles VI-VIII) (Enrich; Enrich i Pedraza, 1995).

De manera general, es tracta d'assentaments que es localitzen en zones planeres o parcialment elevades, a tocar de cursos fluvials (rius, torrents o rieres), buscant zones òptimes per crear espais de conreu i per als ramats, prop d'antigues *villae* romanes.

En relació amb les estructures d'habitatge, sovint es documenten unitats domèstiques formades per cabanes de planta rectangular i ovalada amb el sol enfonsat, com els casos de Can Gambús-1 (Sabadell) (Figura 1) i la Plaça Vella (Castellar del Vallès) (Roig, 2009), un fet ben comú també en altres zones peninsulars (Vigil-Escalera, 2000; Azkarate; Solaun, 2001; Vigil-Escalera, 2007), les quals presenten en el seu interior fogars i forns. El sistema de cobriment se sosté amb pals, la majoria de vegades només documentats mitjançant els forats excavats al subsol per encabir-los i que es localitzen en l'interior de les estructures o en el seu perímetre més immediat, i que sustenten cobertes realitzades amb materials peribles. Un altre tipus d'unitats domèstiques es presenten com a petits edificis construïts amb sòcols de pedra i aixecats amb terra, o totalment en pedra, distribuïts en dos o més àmbits, i la coberta es realitzaria amb materials peribles, documentant-se també en el seu interior la presència de fogars i forns (Folch; Gibert i Martí, 2015).

En relació amb les estructures de producció es localitzen premses, generalment dedicades a la producció de vi, i en alguns casos d'oli, les quals presenten una morfologia molt similar a les d'època romana (Peña, 2010), on podem destacar l'exemple excavat de Vilauba (Camós) (Figura 2) (Castanyer; Tremoleda i Dehesa, 2013, i Castanyer; Frigola i Tremoleda, 2018) i el de Vilaclara (Castellfollit del Boix) (Figura 3) (Enrich; Enrich i Pedraza, 1995). També es documenten, de forma recurrent, forns destinats a la producció de pa, a vegades formats per una sola estructura com es documenta a Vilaclara (Castellfollit del Boix) (Enrich; Enrich i Pedraza, 1995) i a Monistrol (Gaià) (Folch; Gibert, 2014) i altres per conjunts de dos o més forns com succeeix a Can Gambús-1 (Sabadell), a la Plaça Vella (Castellar del Vallès) (Roig, 2009) i a Vilardida (Vila-rodona) (Morera; Pisa i Cubo, 2020).

Altres estructures documentades que apareixen en tots els jaciments es dediquen a l'emmagatzematge de la producció agrícola i es presenten com a sitges excavades al terreny natural de planta circular i perfil acampanat o troncocònic i retalls per encabir-hi les *dolia*.

Finalment, en alguns assentaments es documenten pous per a l'extracció d'aigua, de planta circular, a vegades recoberts de pedres, que poden presentar

profunditats properes als sis o set metres com en el cas del jaciment de Can Gambús-1 (Sabadell) (Roig, 2009).

Els cementiris excavats en aquests jaciments presenten, en el nostre sector d'estudi, unes dimensions modestes, no arriben al centenar de tombes, i unes morfologies variades, majoritàriament de *regulae*, de lloses i de banyera com en el casos de Can Gambús-2 (Sabadell) i la Plaça Vella (Castellar del Vallès) (Roig, 2009) els quals, si els dividim per fases, presenten una ocupació dilatada en el temps, cosa que podem interpretar com els cementiris de petites comunitats rurals de caràcter familiar (Folch; Gibert, 2011). Així mateix, i tot i que no es tracti de tombes, en aquest punt volem destacar la presència bastant recurrent en aquests jaciments d'individus abocats en sitges i pous sense cap tractament funerari (Roig, 2011 i 2013), un aspecte sobre el qual tornarem més endavant.

En relació amb els aspectes socials, actualment es tracta d'un dels camps de la recerca més difícils de caracteritzar a partir del registre arqueològic. En conjunt, com ja hem proposat en l'apartat dedicat als aspectes morfològics, es tracta d'assentaments que s'han caracteritzat com a granges o vilatges segons una classificació recent que es correspon amb el nombre de persones que habitaven aquests assentaments (Vigil-Escalera, 2007). En el nostre àmbit d'estudi, en l'estat actual de la recerca, caldria relacionar-los amb el primer concepte, ja que majoritàriament estarien formats per un espai d'habitatge més altres estructures destinades a la producció, corrals, magatzems i petites necròpolis. Les dades ens permeten interpretar que la demografia d'aquests assentaments correspondria, com ja s'ha apuntat anteriorment en altres estudis (Fortó; Martínez i Muñoz, 2009, p. 268; Folch, 2012; Folch, Gibert i Martí, 2015), a una unitat familiar, o potser dues. Així mateix, s'han començat a detectar diferències socials en aquests jaciments, un aspecte que s'ha observat a partir de l'estudi dels enterraments dels seus cementiris i altres individus documentats llençats en sitges i pous, identificant una població camperola i una altra esclava (Roig; Coll, 2011b), un fet també ben documentat en alguns jaciments de la Meseta (Vigil-Escalera, 2007). Això, ens permet estudiar quina és la composició social d'aquestes *villae* i detectar si estarien habitades per alguns personatges rellevants dins de l'estament aristocràtic o pels seus subordinats, només per camperols o si també s'hi poden incloure esclaus.

En conclusió, sembla, segons ens mostren les dades, que en aquests assentaments es produiria un canvi relacionat amb la dissolució de l'aparell estatal baix imperial, que consistiria en la creació d'un nou model d'establiments dedicats a

la gestió de la producció agrícola i ramadera, possiblement a mans de les comunitats camperoles com ha apuntat algun autor (Wickham, 2009, p. 627-836). Tot i que nosaltres pensem que aquesta interpretació s'ha de matisar, ja que no podem obviar que tenim alguns indicadors arqueològics que mostren la presència d'un gran excedent agrícola i diferències socials en molts establiments rurals. El fet de documentar un gran nombre de sitges en molts d'aquests assentaments, juntament amb nombroses estructures destinades a la producció de vi (Roig, 2009), delataria una considerable capacitat de produir i emmagatzemar cereal i vi que en molts casos superaria el seu mateix consum. Això indicaria l'existència d'un sistema dominical al darrere que gestiona l'excedent d'aquests productes, segurament destinat a l'intercanvi, ja que també superaria les càrregues impositives corresponents a una demanda externa als assentaments.

En tot cas, ens referim a una gran concentració d'assentaments agropecuaris situats en els territoris de les ciutats episcopals o d'altres centres de poder (*vici* i *castra*) presents en el nostre àmbit d'estudi o en altres zones peninsulars com en el territori de Toledo (Vigil-Escalera, 2007), cosa que ens mostraria un control de l'Estat i de les aristocràcies vers aquests assentaments productius.

Evidentment, al nord-est de la Tarraconense existeix un gran nombre de centres territorials, cosa que, juntament amb la presència en les fonts d'una clara jerarquització social que s'inicia en els bisbes i en les aristocràcies urbanes, passant per les elits locals, i finalitzant en els camperols i en els esclaus, ens porta a interpretar que hi hauria un gran control sobre aquests assentaments rurals. En aquest sentit, interpretem que aquests assentaments més grans correspondrien a centres dominicals hereus dels de l'època romana, tot i que a partir del segle VI sembla que en la majoria d'ells no hi viu l'aristocràcia. Per tant, la continuïtat ocupacional d'aquests llocs sota altres formes de poblament ens fa preguntar-nos qui o quins foren els encarregats de gestionar-los. En relació amb això, si no es documenta una explotació directa per part del *dominus* i només coneixem un personatge citat a les fonts com a *villicus*, que potser devia tenir alguna vinculació amb aquestes noves *villae*, ja que s'ha identificat com un intendent que es correspon amb un funcionari públic o càrrec públic local de les *villae* reals visigodes (Martin, 2003, p. 159-160; Canal *et al.*, 2006, p. 32-33), hauríem de buscar entre altres personatges rellevants als gestors d'aquests assentaments per a les aristocràcies o elits, que en molts jaciments del nord-est de la *Tarraconense* disposarien d'esclaus (Roig; Coll, 2011*b* i 2013). Evidentment, tot això que hem exposat no implica només la supervivència del model dominical

en la gestió de la producció més enllà de l'època romana, un aspecte que ja s'havia observat fa temps per alguns autors que han estudiat aquest període (Bloch, 1947; Bonassie, 1985; Titis-Dieuaide, 1985, p. 26-35; Salrach, 1997, p. 13-14), sinó la manera de caracteritzar la intervenció de la població camperola en aquest sistema. En relació amb aquests dos últims grups socials, camperols i esclaus, les fonts ens mostren que ara presenten moltes denominacions diferents (*ingenui, liberti, operarii, coloni, manumissi, ancillae, mancipia* o *servi*).

En aquest sentit, el que cal resoldre és quina seria la relació d'aquests camperols amb els *domini* o amb l'Estat, cosa que, com també han proposat altres autors, ens permetria, finalment, discriminar en aquests assentaments diversos graus que poden anar des d'una certa autonomia dels camperols a una organització dominical (Vigil-Escalera, 2006, p. 99).

Per altra banda, de l'estudi dels aspectes econòmics d'aquests jaciments es desprèn que, en la gran majoria d'assentaments presents en l'àmbit d'estudi que analitzem, la seva economia està orientada de forma general a la producció agropecuària, cereals, vi i ramats. Els estudis carpològics realitzats en alguns casos, com per exemple a Vilauba (Camós (Buxó, 1999, 2005 i 2015), a la Plaça Major (Castellar del Vallès) (Roig, 2009), als Maiols (Cerdanyola del Vallès) (Francés [coord.] 2007), a Vilaclara (Castellfollit del Boix) (Enrich; Enrich i Pedraza 1995, p. 110-116) i en assentaments més petits com el Pla del Serrador (les Franqueses del Vallès) (Fortó; Martínez i Muñoz, 2009) i a Ca l'Estrada (Canovelles) (Fortó; Martínez i Muñoz, 2009), entre d'altres, ens mostren que l'activitat econòmica principal d'aquests jaciments dels segles VI-VIII es basa en l'agricultura de policultiu de cereals, on destaca la presència de blat, ordi, mill, civada i altres, un ampli espectre de lleguminoses com la lletia, la fava i el pèsol, el conreu d'arbres fruiters com la figuera, l'olivera i la vinya i l'aprofitament de l'entorn rural amb la recol·lecció de llenya i fruits silvestres.

Les anàlisis de la fauna d'alguns d'aquests casos que hem citat (Enrich; Enrich i Pedraza, 1995; Saña; Nova, 2010; Colomines *et al.*, 2019) i altres (Nieto *et al.*, 2020; Gallego, 2022) també permet observar que la ramaderia estava formada per ovicaprins, amb un aprofitament mixt (carni i de productes secundaris (llet i llana), als quals cal afegir el consum de suïds, avifauna i de bòvids en una menor proporció i una pràctica de la caça i de la pesca més limitada. Tots aquests aspectes econòmics venen a coincidir, de forma general, exceptuant petites diferències regionals, amb altres estudis de síntesi sobre aquests tipus d'assentaments realitzats a la Meseta (Vigil-Escalera, 2007, p. 272-273) i al

sud de França (Ruas, 2007, p. 153-157). Això ens permet observar que aquests establiments practiquen una economia molt variada, un fet que no ens hauria de sorprendre si considerem que, com també s'ha observat en altres estudis dedicats a aquests assentaments, aquesta varietat els garanteix una major subsistència en diversificar la producció i fer menys vulnerable la seva estructura econòmica (Quirós, 2009, p. 398).

IV. L'ARQUEOLOGIA DE LES *VILLAE* D'ÈPOCA CAROLÍNGIA

En un moment indeterminat situat entre finals del segle VIII i inicis del segle IX (Folch; Martí; Gibert, 2015 i Folch; Gibert, 2017), durant l'època carolíngia, aquests assentaments canvien la seva fisonomia. Ara deixaran de ser assentaments dedicats a la producció agropecuària per esdevenir centres de poder amb espais d'habitatge, espais d'emmagatzematge i on s'instal·larà una església preromànica amb la seva necròpolis.

Pel que fa a la morfologia, aquests assentaments no compten amb un registre arqueològic de tanta qualitat com per a l'època visigoda i islàmica, tot i que tenim diversos exemples excavats, si bé no en tota la seva extensió. El fet d'aquesta parcialitat, majoritàriament s'ha excavat el sector de l'església i el seu cementiri, i que la majoria d'aquestes *villae* hagin continuat ocupades fins a l'actualitat (moltes són pobles actuals), cosa que ha malmès moltes de les estructures dels segles IX-X, no permet gaires precisions en la seva caracterització. Entre aquests, anirem citant en el text els casos més interessants de Sant Menna (Sentmenat del Vallès), Vilarnau (Baixàs-Perpinyà), Sant Salvador (Polinyà), Santiga (Santa Perpètua de Mogoda), Sant Esteve (Castellar del Vallès), Sant Iscle de la Salut (Sabadell), Sant Feliu de la Garriga (Viladamat), Sant Pere (Llorà), Palau de l'Abat (Vilasacra) (Moix, 2010), Santa Margarida (Martorell) i Sant Pere (Montfullà-Bescanó-Girona).

En relació amb la seva situació geogràfica, aquestes noves *villae* es localitzen en zones parcialment elevades, fàcilment defensables i amb una bona visibilitat del seu entorn més immediat, a tocar de cursos fluvials (rius, torrents o rieres) i zones òptimes per als conreus i per al bestiar. Per exemple, el jaciment de Castellar Vell (Castellar del Vallès) (Roig, 2009) ens mostra el desplaçament d'aquesta *villa*, el precedent de la qual seria el jaciment d'època visigoda de la Plaça Vella (Roig 2009), situat a tocar d'una *villa* romana, a un turó on s'ha

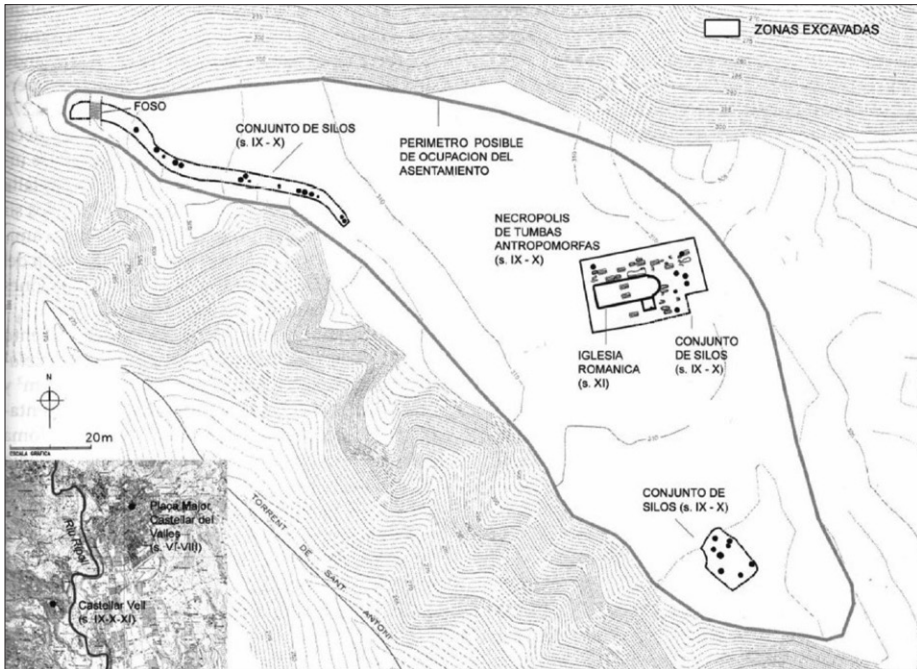

Figura 4. Planta del jaciment de Castellar Vell (Castellar del Vallès) (segles IX-XI) (Roig, 2009).

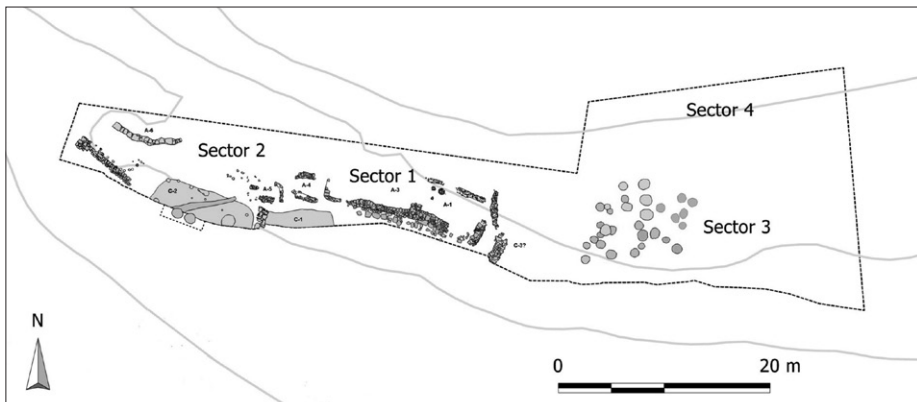

Figura 5. Planta del jaciment de l'Aubert (la Vall d'en Bas) (segles VI-X) (Folch, Gibert i Martí, 2019).

excavat una necròpoli de tombes antropomorfes vinculada a una església preromànica pràcticament desapareguda, una vall defensiva i un bon nombre de sitges (Figura 4) (Roig 2007).

La gran majoria d'aquestes esglésies preromàniques que es localitzen en aquestes *villae* són construïdes en indrets sense presència d'una església paleocristiana o un edifici funerari precedent, tret d'algun cas puntual, com poden ser Sant Menna (Sentmenat del Vallès) (Roig, 2010) o Santa Margarida (Martorell) (Travé, 2019) entre d'altres. Aquests edificis preromànics es mostren com a petites esglésies de tipus funerari amb una nau única de planta rectangular, a vegades amb un absis diferenciat a l'extrem de llevant, ja sigui de planta rectangular o trapezoidal, o bé de planta de ferradura, que ofereix així unes estructures molt estandarditzades. Les dimensions d'aquestes esglésies rurals són més aviat reduïdes, i oscil·len entre els 4 × 3 metres en els edificis més petits, i entre els 15 × 6 metres en els més grans. Les cobertes estan bastides amb una estructura d'embigat de fusta o bé amb volta de canó de pedra i morter i cobriment de teula àrab. Aquestes esglésies estan ben documentades als jaciments de Sant Menna (Sentmenat del Vallès), Sant Salvador (Polinyà), Santiga (Santa Perpètua de Mogoda) (Roig, 2010), Vilarnau (Baixàs-Perpinyà) (Passarius; Donat i Catafau, 2008) i a Sant Pere (Llorà) (Montalban, 2007).

Els pocs espais d'habitatge excavats per aquestes cronologies no permeten gaires precisions, tot i que seguirien unes pautes constructives molt similars a les d'època visigoda i islàmica, combinant l'ús de la fusta, la pedra i la terra. Es documenten algunes cabanes de forma ovalada o rectangular, com en el cas del jaciment de la casa de la reina Sibil·la a la vil·la de Fortià (Rosillo, 2012) i a l'Aubert (la Vall d'en Bas) (Folch; Gibert i Martí, 2019) i edificis dividits en àmbits, bastits amb un sòcol de pedra o totalment en pedra, com ara l'exemple de Monistrol (Gaià) (Folch; Gibert, 2015) amb fogars en el seu interior. Totes aquestes estructures presenten una coberta realitzada amb materials peribles. En altres jaciments propers a Catalunya, a la zona del Llenguadoc per exemple, es documenten espais d'habitatge molt similars i àmbits destinats al treball del ferro (Maufras *et al.*, 2015).

També es documenten sitges, ara de perfil globular, a l'exterior de les esglésies i en altres zones vinculades als habitatges (Roig, 2010).

En relació amb els aspectes socials, les dades ens porten a interpretar que dins del terme de la *villa* conviu població dispersa i població concentrada, és a dir, un centre de població més o menys compacte que dona nom al lloc (*villa-locus*) on

hi ha l'església, el cementiri, alguns espais d'habitatge, de producció i d'emmagatzematge com l'exemple de Castellar Vell (Castellar del Vallès) (Roig, 2009) i de Sant Menna (Sentmenat del Vallès) (Roig, 2010) i població dispersa en petits assentaments (*villares*) formats per espais d'habitatge, de producció i d'emmagatzematge i el seu cementiri com en l'exemple de l'Aubert (la Vall d'en Bas) (Folch; Gibert i Martí, 2019) i de Monistrol (Gaià) (Folch; Gibert 2015). L'excavació dels cementiris de les *villae* permeten veure que aquests assentaments no contindrien massa població, les tombes antropomorfes documentades no mostren gaires persones enterrades en aquestes cronologies dels segles IX-X com els exemples de Sant Esteve (Castellar del Vallès), Sant Menna (Sentmenat del Vallès), Santiga (Santa Perpètua de Mogoda) i Sant Salvador (Polinyà) (Roig, 2010). Pel que fa als *villares*, les dades de les excavacions per aquestes cronologies a jaciments com l'Aubert (la Vall d'en Bas) (Figura 5) (Folch; Gibert i Martí, 2019), Monistrol (Gaià) (Folch; Gibert, 2015), Can Gambús 2 (Sabadell) (Artigues; Bravo i Hinojo, 2006) i Camp del Rei (Passarius; Donat i Catafau [eds.], 2008) ens permeten interpretar que estan ocupats estrictament per unitats familiars, un fet que també corroboraria l'excavació en cementiris rurals d'aquest moment vinculats a aquests tipus de jaciments (Folch; Gibert, 2011).

El bon nombre de documents conservats dels segles IX-X ens permet complementar aquesta visió de la població d'una vil·la i del seu terme. Per exemple, en el cas de l'Aubert (la Vall d'en Bas) sabem que l'any 898 el rei Carles el Simple concedí a un particular de nom Teodosi la vil·la de Sant Esteve (*villam quae dicitur Sancti Stephani*) i la vall de Joanetes, amb les diverses vil·les i vilars, entre altres possessions fiscals que hom enumera als comtats de Besalú, Rosselló i Narbona. Aquesta concessió a un probable aristòcrata septimà afecta aproximadament la meitat meridional de la Vall d'en Bas, que comptaria aleshores amb diverses vil·les, com Sant Esteve, Joanetes, les Preses i Balbs, a més dels llocs d'Olot i la Pinya i múltiples vilars. Aquí també es constata que els vilars (*villares*) podien pertànyer a personatges de prestigi, tot i que en aquests establiments habitualment només hi residiria població pagesa. Malgrat que no es documenti explícitament, l'Aubert mateix podria ser el nucli d'un d'aquests vilars, potser vinculat a un personatge concret, atesa l'onomàstica franca que delata el topònim (*Adalbertus* > Albert > Aubert (Folch; Gibert i Martí, 2019).

Finalment, l'economia d'aquests assentaments és diversificada i presenta semblances amb els períodes anteriors. Tot i que no hi ha gaires estudis per a aquest període, de forma general destaca el conreu de policultiu de cereals,

documentant-se blat, ordi i mill, i lleguminoses com la fava, el pèsol i la llentia. Pel que fa als arbres fruiters, es troba la vinya, l'olivera, la figuera, la prunera i l'avellaner i l'aprofitament de l'entorn rural amb la recol·lecció de llenya i fruits silvestres (Ros *et al.*, 2020). En la gestió dels ramats per al consum carni destaquen les ovelles i cabres (amb un aprofitament mixt (carni i de productes secundaris (llet i llana), suïds, avifauna i bòvids en una menor proporció i una pràctica de la caça i de la pesca més limitada, com es documenta en alguns estudis de caire general de Catalunya (Álvarez; Molina, 2003) i a zones properes, com per exemple en algunes recerques de les *villae* de la zona del Llenguadoc (Maufras *et al.*, 2015). Així mateix, en els casos concrets dels jaciments de Castellar Vell (Castellar del Vallès) (Roig; Molina i Coll, 1996, p. 45-49) i de l'Aubert (la Vall d'en Bas) (Saña; Nova, 2010) tenim dades molt similars.

CONCLUSIONS

La gran activitat arqueològica desenvolupada a Catalunya durant els darrers anys, sobretot des de l'arqueologia de gestió, tot i que també des de les universitats, ens ha permès tenir a l'abast un bon nombre de dades sobre aquests assentaments rurals de l'alta edat mitjana, a partir d'una bona qualitat metodològica que ha proporcionat bons registres materials ben datats amb datacions radiocarbòniques i amb anàlisis bioarqueològiques.

Per tant, segons es desprèn de les dades arqueològiques i de les fonts escrites, proposem que la significació històrica que cal atorgar en aquests llocs que presenten topònims amb el mot *villa-* o associats al terme *locus* durant l'alta edat mitjana a Catalunya té dues vessants: es tracta de nous assentaments que substitueixen les antigues *villae* romanes, i de termes rurals amb una circumscripció territorial ben definida. En conseqüència, de tot aquest plantejament interpretem que el *fundus* d'època romana, si recordem, un terme rural ben documentat, passarà a anomenar-se *villa-locus* a partir del baix imperi, uns conceptes que es fixaran segurament durant l'època visigoda en el nostre àmbit d'estudi i que es convertiran en la forma d'estructuració de l'espai rural durant tota l'alta edat mitjana a Catalunya.

Aquests assentaments durant l'època visigoda i islàmica tenen una doble dimensió; són espais físics on viuen famílies de camperols i esclaus que es dediquen a la producció agropecuària i presenten estructures d'habitació, per a la

producció, d'enmagatzematge i necròpolis, però també són circumscripcions administratives ben delimitades. Aquests establiments formen un sistema domini i esclavista gestionat pels camperols (*liberti*) que disposen d'esclaus (*servi* i *mancipia*) per les aristocràcies que resideixen en les seues episcopals o en altres assentaments tipus *monasteria*, *vici* o *castra* que gestionen els seus excedents de la producció agrícola i ramadera destinats al mercat.

Dins del terme d'una *villa* hi ha altres assentaments (*villulae*, *domui*, *casae*, *colonicae*) que es corresponen amb les tinences, aquests sí gestionats directament pels camperols que només haurien de pagar la corresponent càrrega impositiva, però que gestionarien amb una certa autonomia les seves explotacions agropecuàries.

Entre finals del segle VIII i inicis del segle IX es produeixen diversos canvis en les *villae*, les quals segueixen tenint la doble funció d'assentaments de població i circumscripcions territorials, tot i que canvia la seva fesomia. Ara deixaran la seva funció de llocs de producció per passar a ser centres de poder i reserva de la producció agropecuària i es troben ubicats en una certa alçada on s'instal·la una església preromànica amb la seva necròpolis de tombes antropomorfes. Tot això cal situar-ho dins del canvi social que suposa la introducció d'un nou model religiós i l'expansió del cristianisme per tot Catalunya. Un fet demostrat per la construcció sistemàtica d'esglésies a les *villae* i l'ampliació del nombre de lliures (*liberti*), quasi ja no es documenten esclaus (*mancipia*), i de *villares* ara sota fórmules teocràtiques, tot integrant els serfs (*servi*) a la comunitat cristiana. Així mateix, dins del seu terme apareixen els *villares*, assentaments amb la categoria de tinences, dedicats a la producció i de caràcter unifamiliar, similars pel que fa al seu funcionament i en la seva gestió a les *villulae*, *casae*, o *colonicae* de períodes anteriors.

Un aspecte molt interessant de les *villae* de Catalunya és que en molts casos podem relacionar el lloc documentat a les fonts, i/o el topònim actual i les restes arqueològiques. Així, diversos exemples encara actualment porten el terme *villa* majoritàriament o en alguns casos *locus* i moltes vegades s'acompanyen del nom dels seus fundadors o habitants, altres vegades fan referència a algun aspecte de la geografia i en altres casos porten adjectius, com es documenta recurrentment en els casos documentats als segles IX-X i excavats de *villa Alba* (Vilauba-Camós-Girona), *villademadi* (Viladamat-Girona), *villam Monte Foliani* (Montfullà-Bescanó-Girona), *villa Ablares* (Vilablareix-Girona), Vilaclara (Castellfollit del Boix - Barcelona), *villa Pauleniano*

(Polinyà-Barcelona), *Locum Sancta Maria Antiqua* (Santiga - Santa Perpètua de Mogoda - Barcelona), la *villa Aragone* (la Salut – Sabadell - Barcelona) i la *villa Lauredia* (Sant Julià de Llòria - Andorra). Les excavacions que s'han realitzat en aquests llocs ens mostren que, en la seva majoria, quasi sempre ubicats a sobre o en les proximitats d'una *villa* romana amortitzada en els segles V-VI, en època visigoda i islàmica, entre els segles VI-VIII, s'identifiquen assentaments agropecuaris formats per espais de residència, estructures d'emmagatzematge, estructures productives i necròpolis.

No obstant, tot i que aquests casos són els majoritaris a Catalunya i a la resta de la Península, també es coneixen jaciments que es podrien identificar com a *villae* rurals on s'han documentat assentaments vinculats al poder civil o eclesiàstic on destaca la presència de veritables palaus, esglésies, necròpolis i estructures productives com el cas de Los Hitos (Arisgotas) (Morín de Pablos; Sánchez i González, 2022), els Casals del Mas de Sabater (Morella) (De Antonio; Pérez, 2020), Bovalar (Seròs) (Sales, 2015) i Santa Margarida (Martorell) (Travé *et alii*, 2019).

Molts dels assentaments que hem citat en el text, a partir dels segles IX-X, ja a l'època carolíngia, canvien la seva fesomia, encara apareixen llocs de residència i d'emmagatzematge, però destaca la presència d'una església preromànica amb la seva necròpoli de tombes antropomorfes.

Posteriorment, en el transcurs del segle X i sobretot durant el segle XI s'introduiran nous conceptes com *castrum*, *parrochia* i *mansus*, que aniran associats a nous termes rurals que modificaran l'espai rural que hem vist en els segles anteriors i conformaran una nova realitat poblacional.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, R. d' (1926-1950). *Catalunya carolíngia. Vol. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona.
- AGUSTÍ, B. (2010). «Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)». A: *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Arbúcies, p. 451-454.
- ÁLVAREZ, I.; MOLINA, J. A. (2003). «Dades arqueològiques i documentals per a l'estudi de la fauna del Vallès medieval (segles X-XIV)». A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya* (ACRAM). Sant Cugat del Vallès, p. 425-435.

- ARTIGUES, P. LL; BRAVO, P., i HINOJO, E. (2006). «Excavacions arqueològiques a Can Gambús 2». *Tribuna d'Arqueologia*. Barcelona, p. 111-114.
- AZKARATE, A.; QUIRÓS, J. A. (2001). «Arquitectura doméstica altomedieval en la península Ibérica. Reflexiones a partir de las excavaciones de la catedral de Santa María de Vitoria-Gasteiz». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 74, p. 234-266.
- BARRASSETAS, M. E. [coord.] (2007). «*La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment. Cubelles, Garraf*». *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, núm. 18. Servei d'Arqueologia i Paleontologia del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya.
- BONNASSIE, P. (1985). «Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.)». *Cahiers de Civilisation Médiévale*, núm. 28, p. 307-343.
- BLOCH, M. (1947). «Comment et pourquoi finit l'esclavage antique». *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 2e année-1er, p. 30-44.
- BURCH, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M., i TREMOLEDA, J. (2015). «Una aproximació a les categories de l'hàbitat rural del nord-est català». *Fermes, villae et exploitations rurales: approches régionales circa Uillam - Studies on the rural world in the Roman period -7*. Montpellier, p. 117-151.
- BURJACHS, F. (2003). «Paisatges i climes medievals de la façana ibèrica nord-occidental». A: *Congrés: Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*. Arbúcies, p. 231-246.
- (2005). «El territori d'*Emporion* i les seves dades paloambientals». *Empúries*, núm. 54, p. 25-33.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M., i SAGRERA, J. (2006). «Les *villae* de Constantí a Carlemany. Aportacions gironines a la qüestió de l'evolució i la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'Antiguitat tardana (segles IV-VIII)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. XLVII, p. 15-48.
- (2007). «La crisi de les *villae* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle v al vi. Fonts textuais i evidències arqueològiques». *Empúries*, núm. 55, p. 185-198.
- CANELLAS, A. (1979). *Diplomática hispano-visigoda*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- CARRIÉ, J. M. (2012). «Nommer les structures rurales entre fin de l'Antiquité et Haut Moyen Age: les répertoire lexical gréco-latin et ses avatars modernes». *Antiquité Tardive*, núm. 20, p. 25-46.

- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; DEHESA, R. (2013). «El establecimiento rural de época visigoda de Vilauba. Algunas reflexiones sobre el final de las villas romanas en el nordeste de la Tarraconense». A: FICHES, J. L.; PLANA, R.; REVILLA, V. [eds.]. *Paysages ruraux et territoire dans les cités de l'occident romain. Actes du colloque international Ager IX*, núm. 3. Montpellier: Université-Paul Valérie, p. 313-327.
- CASTANYER, P.; FRIGOLA, J., i TREMOLEDA, J. (2018). «La vil·la romana de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany); les intervencions de 2016 i 2017». A: *XIV Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Caldes de Malavella, p. 263-273.
- COLOMINES, L.; ANTOLÍN, F.; FERRER, M.; CASTANYER, P., i TREMOLEDA, J. (2019). «From Vilauba to Vila Alba: Changes and continuities in animal and crop husbandry practices from the Early Roma to the beginning of the Middle Ages in north-east of the Iberian Peninsula». *Quaternary International*, núm. 499, p. 67-79.
- COLL, J. M.; ROIG, J. (2011). «La fi de les viles romanes baix imperials a la Depressió prelitoral (segles IV-v): contextos estratigràfics i registre material per la seva datació». A: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Vol. I. Tarragona, p. 161-172.
- ENRICH, J.; ENRICH, J., i PEDRAZA, L. (1995). *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*. Igualada: Arqueo-anoia Edicions.
- DE ANTONIO, J. M.; PÉREZ, R. (2020). «El edificio visigodo de Els Casals del Mas de Sabater (Castelló)». A: MACIAS, J. M.; RIBERA, A., i ROSELLÓ, M. [eds.]. *Recintos fortificados en época visigoda: Historia, arquitectura y técnica constructiva*, Tarragona, ICAC, p. 173-181.
- DELOGU, P. (1994). «La fine del mondo antico e l'inizio del medioevo. Nuovi dati per un vecchio problema». A: FRANCHOVIC, R.; NOYE, G. [eds.]. *La storia dell'alto medioevo italiano (VI-X secoli) alia luce dell'archeologia*, p. 7-29.
- FOLCH, C. (2012). *Els territoris del nord-est de Catalunya durant l'alta edat mitjana (segles VI-XI dC): organització territorial i arqueologia del poblament*. Tesi doctoral, UAB.
- (2013). «Els palatia dels territoris del nord-est de Catalunya: indicis toponímics de la primera organització fiscal islàmica». A: BALLESTÍN, X.; PASTOR, E. [eds.]. *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material*

- de los sistemas de dominación fiscal en Al-Ándalus (ss. VII-IX)*. Oxford: BAR, p. 149-159.
- (2018). «Territorios y poblamiento en el noreste de Catalunya en época visigoda (siglos VI-VIII d.C.): una nueva aproximación a la organización territorial y a las diversas formas de asentamiento». A: GASC, S.; SÉNAC, Ph.; VENCO, C., i LALIENA, C. [eds.]. *Les frontières pyrénéennes au Moyen Âge (VIe-XVe s.)*. *Nouvelles thèses, nouveaux débats*, núm. 2, Université de Toulouse - Universidad de Zaragoza, p. 67-105.
- FOLCH, C.; GIBERT, J. (2015). «Excavacions arqueològiques al conjunt arqueològic de Monistrol de Gaià (Bages) en el període 2010-2013 (segles VI-XII)». A: *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, ACRAM, Barcelona, p. 707-720.
- (2017). «L'ús de datacions radiocarbòniques en jaciments altmedievals de Catalunya (Segles V-X): estat de la qüestió i noves propostes de recerca». A: *Ibercono, Congreso de Cronometrías para la península Ibérica*, Bellaterra, p. 293-303.
- FOLCH, C.; GIBERT, J., i CARRASCAL, S. (2011). «La necròpolis de l'alta edat mitjana de Pertegàs (Calders, Bages) (segles VIII-IX)». A: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, p. 113-122.
- FOLCH, C.; GIBERT, J., i MARTÍ, R. (2009). «Asentamientos rurales de la Alta Edad Media en Catalunya Vella (siglos VII-XI). Resultados preliminares de un proyecto de investigación». A: QUIRÓS, J. A. [ed.]. *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, «Documentos de arqueología e historia», núm. 1, p. 289-301.
- (2010). «Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología». A: SÉNAC, Ph. [dir.]. *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*. Saragossa, p. 217-247.
- (2015). «Les explotacions rurals tardoantigues i altmedievals en Catalunya Vella: una síntesi arqueològica». *Revista d'Estudis d'Història Agrària*, núm. 27, Barcelona, p. 91-114.
- (2019). «L'Aubert: una explotació agropecuària de l'alta edat mitjana a la Vall d'en Bas (Segles VI-X)». *Tribuna d'Arqueologia 2017-2018*, Barcelona, p. 315-333.
- FORNELL, A. (2001). «La villa canónica según los agrónomos latinos y su constatación arqueológica en Andalucía». *Humanitas. Revista de la Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación*, Jaén, p. 1-19.

- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P., i MUÑOZ, V. (2009). «Los yacimientos del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) y de Ca l'Estrada (Canovelles), dos ejemplos de asentamiento agrícola entre los siglos v-XIII d.C. en el entorno de Granollers (Vallès Oriental, Barcelona)». A: QUIRÓS, J. A. [ed.]. «The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe». *Documentos de arqueología e historia*, núm. 1. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, p. 263-273.
- FORTÓ, A.; VIDAL, A. (2009). «En los orígenes de Sant Julià de Lloria (Andorra)». A: QUIRÓS, J. A. [ed.]. [ed.]. «The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe». *Documentos de arqueología e historia*, núm. 1. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, p. 253-262.
- FRANCÈS, J. [COORD.] (2007). «Els Maiols. Un jaciment de la plana del Vallès entre el Neolític i l'Antiguitat tardana (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)». *Excavacions arqueològiques a Catalunya*, núm. 17. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- GALLEGO, A. (2022). *Pràctiques ramaderes al nord-est de la Tarraconense durant la tardoantiguitat (segles IV-VIII): aproximació arqueozoològica a l'explotació i l'alimentació del bestiar*. Tesi doctoral, UAB.
- GIBERT, J. (2011). *L'alta edat mitjana a la Catalunya central (segles VI-XI): estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*. Tesi doctoral, UAB.
- (2013). «De Guissona a Magalona: consideracions entorn del topònim *palatium* en els extrems de la seva dispersió al nord-est de la Tarraconesa i a la Septimània». A: BALLESTÍN, X.; PASTOR, E. [eds.]. *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Ándalus (ss. VII-IX)*. Oxford: BAR, p. 160-181.
- (2018). *La fi del món antic i l'inici de l'edat mitjana a la Catalunya Central. Poblament, producció econòmica i organització del territori entre els segles V-VIII*. Tarragona: ICAC.
- GRAU, J.; FREIXA, M., i IBÁÑEZ, S. (2012). «Seguiment i excavació arqueològica al camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)». A: *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona, p. 351-356.
- GRINÓ, D. (2012). *Memòria de la intervenció arqueològica preventiva a la vil·la romana de Sant Amanç (2011), dins les obres del desdoblament de l'Eix Transversal. Carretera C-25 (PK 117+095 al PK 132+380), tram: Aguilar de Segarra-Manresa (Rajadell, el Bages), Mataró*.

- GUTIÉRREZ, J. A. (2008). «Las *villae* y la génesis del poblamiento medieval». A: FERNANDEZ, C.; GARCÍA, V., i GIL, F. [eds.]. *Las villae tardoromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y Función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*. Gijón, p. 215-238.
- (2010). «Modelos de transformación del paisaje antiguo y configuración de los nuevos espacios de ocupación en el norte peninsular». A: *A Limia en época medieval*, Cursos de Extensión Universitaria da Universidade de Vigo - Campus de Ourense, p. 1-26.
- ISLA, A. (2001). «*Villa, villula, castellum*: problemas de terminología rural en época visigoda». *Arqueología y Territorio Medieval*, núm. 8, Jaén, p. 9-19.
- LEVEAU, Ph. (1983). «La ville antique et l'organisation de l'espace rural: *villa, ville, village*». *Annales ESC*, p. 920-942.
- (2002). «Introduction: Les incertitudes du terme *villa* et la question du *vicus* en Gaule Narbonnaise». *Revue Archéologique de la Narbonnaise* núm. 35, p. 5-26.
- LÓPEZ, J. A.; LÓPEZ, L.; PÉREZ, S., i MATEO, M. A. (2008). «Historia de la vegetación en el litoral norte de Girona entre los siglos VIII y XX d.C.: Cambios climáticos y socioeconómicos desde una perspectiva paleoambiental». *Arqueología y Territorio Medieval*, núm. 15, p. 13-38.
- MANZANO, E. (2006). *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Ándalus*. Barcelona: Editorial Crítica.
- MARTÍ, R. (2006). «Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval». A: SÉNAC, Ph. [dir.]. *Villa 2: De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècle). Les habitats ruraux*, Tolosa, p. 145-165.
- (2009). «L'organisation territoriale en Catalogne entre antiquité et féodalité». *Annals du Midi (revue de la France Meridionale)*. Tom 21, núm. 266, p. 177-197.
- (2011). «Los territorios catalanes en la encrucijada del 711». *Zona Arqueológica 15, 711 Arqueología e historia entre dos mundos*. Vol. II, Alcalá de Henares, p. 11-23.
- (2013). «El *palatium* rural, una institución fiscal del siglo VIII». A: BALLESTÍN, X.; PASTOR, E. [ed.]. *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Ándalus (ss. VII-IX)*. Oxford: BAR, p. 133-148.

- MARTIN, C. (2003). *La géographie du pouvoir dans l'Espagne visigothique*. Presses Universitaires du Septentrion.
- MARTÍNEZ, J. I. (2006). «El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX d.C.): Evolución de la terminología». A: CHAVARRÍA, A.; ARCE, J., i BROGILOLO, G. P. [eds.]. *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, núm. XXXIX, CSIC, Madrid, p. 113-131.
- MAUFRAS, O.; MATHIEU, OTT, M.; RAYNAUD, C.; ROCHETTE, M.; TARROU, L.; BERGERET, A.; BOVAGNE, A., i PELLÉ, R. (2015). «Villa-Villages du haut Moyen Âge en plaine du Languedoc oriental. Maillage, morphologie et économie». *Archéopages*, núm. 40, p. 92-103.
- MOIX, E. (2010). «Excavació arqueològica a la necròpoli de Palau de l'Abat (Vila-Sacra, Alt Empordà)». A: *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, p. 511-515.
- MONTALBAN, C. (2007). «La descoberta de l'església preromànica de Sant Pere de Llorà (Sant Martí de Llémena)». A: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sabadell, p. 613-620.
- MORERA, J.; PISA, T.; CUBO, A. (2020). *Informe dels treballs arqueològics realitzats al jaciment de Vilardida, Vila-rodona*. Inèdit.
- MORÍN de PABLOS, J.; SÁNCHEZ, I., i GONZÁLEZ, J. R. (2022). «Los Hitos (Arisgotas, Toledo)». *Pyrenae*, [en línia]. Vol. 53, núm. 1, p. 217-39.
- NIETO, A.; TRENTACOSTE, A.; GUIMARAES, S., i VALENZUELA, S. (2020). «Continuïtats i canvis en la ramaderia a Catalunya del primer mil·lenni a. n. e. a l'antiguitat tardana. Adaptació ecològica o canvis sociopolítics?». *Tribuna d'Arqueologia* (2017-2018), Barcelona, p. 76-130.
- NOLLA, J. M.; PATIÑO, C.; SAGRERA, J., i VIVÓ, D. (2003). «La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfulla (Bescanó, el Gironès)». *Estudis Arqueològics*, núm. 5. Girona.
- NOLLA, J. M. (2008). «Las villas tardías del noreste peninsular». A: FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA, V., i GIL, F. [eds.]. *Las villae tardoromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura i Función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*. Gijón, p. 167-192.
- PALET, J. M. (1997). *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval, segles III aC - X-XI dC*. Barcelona.
- PASSARIUS, O.; DONAT, R., i CATAFAU, A. [eds.] (2008). *Vilarnau, Un village du Moyen âge en Roussillon*. Perpinyà: Ed. Trabucaire,.

- PEÑA, Y. (2010). *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- PÉREZ, L. G. (2013). «Problemas metodológicos en el estudio del mundo rural andalusí». *Open Edition Journals, Medievalista*, núm. 14.
- QUIRÓS, J. A. (2007). «Las aldeas de los historiadores y de los arqueólogos en la Alta Edad Media del norte peninsular». *Territorio, Sociedad y Poder*, núm. 2, p. 65-86.
- [ed.] (2009). «The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe». *Documentos de arqueología e historia* núm. 1. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco.
- RIERA, S. (2005). «Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i altmedieval a Catalunya: aportacions de la pal·linogia». *Cota Zero*, núm. 20, p. 99-107.
- ROIG, J. (2009). «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)». A: QUIRÓS, J. A. [ed.]. «The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe». *Documentos de arqueología e historia*, núm. 1. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, p. 207-251.
- (2010). «Esglésies rurals de l'Antiguitat tardana i de l'època altmedieval al territori de Barcelona (segles v al x)». A: ACHÓN, J.; DE VINGO, P.; JUÁREZ, T.; MIQUEL, J., i PINAR, J. [eds.]. *Taula rodona: Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'edat mitjana (segles V-X)*. Esparreguera-Montserrat, p. 85-121.
- (2011). «Formas de poblamiento rural y producciones cerámicas en torno al 711: documentación arqueológica del área catalana». *Zona Arqueológica, 15, 711 Arqueología e Historia entre dos mundos*. Vol. II, Alcalá de Henares, p. 177-188.
- (2013). «Necrópolis de época visigoda, ajuares funerarios y depósitos humanos anómalos de los ss. v-viii en la Tarraconense oriental (Cataluña): ¿indicadores de «etnicidad» y/o nivel económico?, e indicios arqueológicos de desigualdad y exclusión social». A: QUIRÓS, J. A.; CASTELLANOS, S. [eds.]. «Identidad y etnicidad en Hispania. Propuestas teóricas y cultura material en los siglos v-viii». *Documentos de Arqueología e Historia*, núm. 8. Vitòria-Gasteiz, p. 333-395.
- ROIG, J.; COLL, J. M. (2003). «Intervenció arqueològica a l'església de Sant Salvador de Polinyà (Polinyà, Vallès Occidental): de la *vila Pauliniano* a la

- parròquia de Sant Salvador». A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès, p. 732-733.
- (2007). «El jaciment altmedieval de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occ.) Darreres aportacions de les intervencions de 2000-2001 i 2006». *Recerca*, núm. 6, Castellar del Vallès, p. 121-152.
- (2011a). «La fi de les vil·les romanes baix imperials a la depressió prelitoral (segles IV-V): contextos estratigràfics i registre material per datar-los». A: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Vol. I. Tarragona, p. 161-172.
- (2011b). «Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'Antiguitat Tardana de Catalunya (segles V-VIII): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs». A: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Vol. I. Tarragona, p. 75-82.
- (2011c). «Evolució històrica de Santa Maria l'Antiga (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Oriental): de la vil·la romana a la parròquia medieval i moderna. 2.000 anys d'història». *L'Ordit*, núm. 4, Centre de Recerques i Estudis Mogoda, p. 29-66.
- ROIG J.; MOLINA, J. A., i COLL, J. M. (1996). «L'assentament altmedieval de Castellar Vell. Resultats de la intervenció arqueològica a les sitges i el fossat». *Plaça Vella*, núm. 41, p. 7-55,
- ROS, J.; PUIG C.; PASSARRIUS O.; MANTENANT J.; KOTARBA J., i GUINAUDEAU, N. (2020). «Archaeobotanical contribution to the history of farming practices in medieval northern Catalonia (8th-14th)». A: QUIRÓS J. A. [dir.]. «Archaeology and History of Peasantries 1. From the Late Prehistory to the Middle Ages». *Documentos de Arqueologia medieval*. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, p. 163-182.
- ROSILLO, R. (2012). «Resultats de l'excavació a la casa de la reina Sibilla (Fortià, Alt Empordà)». A: *XI Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona, Girona*, p. 408-416.
- SALES, J. (2015). «El Bovalar (Seròs, Lleida): ¿un monasterio productor de pergamino en la Hispania visigoda?». *Rivista di Archeologia Cristiana*, núm. 90, Roma, p.423-464.
- SALRACH, J. M. (1990). «“Non traximus de heremo primi homines”: notes sobre la fase A del creixement medieval». *Cota Zero*, núm. 6. Vic, p. 86-91.
- (1997). «La formación del campesinado en el occidente antiguo y medieval». A: *Historia Universal*, V. Ed. Síntesis.

- (1998). «Tres mots polèmics: *villa*, mas i alou en època carolíngia». *Quaderns del CECEB*, núm. 19, Banyoles, p. 9-28.
- (2006). «Campo y ciudad desde la “Cataluña” carolíngia: una visión retrospectiva de las transformaciones». A: SÉNAC, Ph. [dir.]. *Villa 2: De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècle). Les habitats ruraux*. Tolosa, p. 139-155.
- SAÑA, M.; NOVA, V. (2010). *Informe de l'estudi de les restes faunístiques del jaciment de l'Aubert (la Vall d'en Bas, la Garrotxa)*.
- TITS-DIEUAIDE, M. J. (1985). «Grands domaines, grandes et petites exploitations en Gaule mérovingienne». A: VERHULST, A. [ed.]. *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*. Gant, p. 23-50.
- TOMÁS, G.; MARTÍN, J. C. (2017). «Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de San Martín de Asán (522-586)». *Mittellateinisches Jahrbuch. Internationale Zeitschrift für Mediävistik und Humanismusforschung*, Stuttgart, p. 261-286.
- TRAVÉ, E; NAVARRO, R.; MAURI, A.; FARRENY, M.; DEL FRESNO, P, i SOCORREGUT, F. (2019). «De l'església paleocristiana a la sagrera medieval: transformacions estructurals i ordenament intern del jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona)». A: *VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El Cristianisme en l'Antiguitat Tardana. Noves perspectives*, Tarragona, p. 181-188.
- VIGIL-ESCALERA, A. (2000). «Cabañas de época visigoda: evidencias arqueológicas del sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 73, CSIC, Madrid, p. 223-252.
- (2007). «Granjas y aldeas altomedievales al norte de Toledo. Configuración espacial, socioeconómica y política de un territorio (450-900)». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 80, CSIC, Madrid, p. 137-182.
- WICKHAM, C. (2009). *Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800*. Barcelona: Editorial Crítica.
- ZADORA-RIO, E. (2001). «Archéologie et toponymie: le divorce». *Les petits cahiers d'Anatole*, núm. 8, p. 1-17.